

УДК 811.161. 2 373.23

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НОМІНАЦІЙ ХАТНІХ ДЕМОНІВ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ

Тяпкіна Н.І.

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна

У статті „Лексико-семантична характеристика та функціональні особливості номінацій хатніх демонів в українському мовному просторі” окреслено корпус назв демонів, які локалізуються в людській оселі. У роботі визначаються особливості функціонування аналізованих назв у контексті сучасного монокультурного дискурсу.

Ключові слова: демономен, лексико-семантична група, домінанта групи, евфемізм, мовна картина світу

Демонологія є органічною частиною наївної картини світу українців, яка відображає уявну дійсність, побудовану на давній міфології та християнських віруваннях. Як невід’ємна складова традиційної духовної культури, вона здавна привертала увагу дослідників. Пошуки велися переважно в етнографічному (В. Гнатюк, І. Нечуй-Левицький, П. Чубинський та ін.) та менше в лінгвістичному аспектах. У мовознавчих дослідженнях розкрито ряд питань етимології, семантики, функціонування (А. Василенко, Й. Дзендзелівський, Б. Кобилянський, Т. Лукінова), представлено світ демонів карпатського ареалу (Н. Хобзей). Проте на сьогоднішній день поза увагою науковців залишаються особливості функціонування демонологічної лексики в контексті сучасного мовнокультурного дискурсу.

Предмет нашої розвідки – підгрупа слів лексико-семантичної групи “Чорт”, які вирізняються від інших лексем на позначення чорта тим, що їх носії “прикріплені” до людських помешкань.

Мета дослідження – виявити назви демонів людської оселі в українській мові, дати їм лексико-семантичну характеристику, визначити особливості функціонування на сучасному етапі розвитку мови.

Постановка проблеми. Група слів на позначення хатніх демонів, представлена низкою назв із стрижневим словом **домовик**. **Домовик** [4, с. 158; 12, II, с. 121] **домовий, домовий дідько, домівник** [8, с. 102], вживаються у значеннях ‘покровитель і охоронець родини’ (Іларіон 124), ‘сторож домашнього вогнища’ [8, с. 94]; ‘домашній дух, що постає з тих капель, що то чорт, замочивши палець у воду, стріпнув позад себе’ [5, с. 103]; ‘чорт’ [18, I с. 195], напр.: *Довкіл нього кипів цілий відьомський базар, де було ще повно чаклунів, утирів, вовкулаків, полісунів, водяників, домовиків і різних інших чуд небачених і нечуваних* (Сомів). У сучасній мові фіксуємо демінутивне утворення **домовичок**, напр.: *Заголовок: Пригоди домовичка Гуп-Гупика* (Із журналу «Перець»). Бойківські говірки засвідчують лексему **домовій** у значенні ‘гадюка, що живе під

хатою'. Поряд із чоловічими образами домового існують жіночі відповідники цього персонажа: **домовички, домані** [16, с. 219] – 'жіноча іпостась домовика' (в інших джерелах форм жін. роду не виявлено). Демономени мотивуються іменником **дім**. Слова на позначення домовика, ймовірно в останньому значенні, можуть табуватися, напр., **домбейко** [12, II, с. 121]

Лексико-семантична група на позначення домовика позначена розгалуженою системою назв, в основі найменувань яких переважно покладено: *статус персонажа і стосунок до членів родини* (**богатир** [12, II, 121] **господар** [16, с. 221; 11, с. 132], **дід, дедо, служака, служка** [11, с. 132], **пожилець, сусідко** [4, с. 160], **хазяїн** ([11, с. 132]; *основні функції* (**гуркало** [12, II, с. 121]), **доброхот** [4, с. 160], **охоронець** [4, с. 160], **оберіг** [11, с. 132], **помічник** [4, с. 160]); *належність до нечистої сили* (**домовий дябел, нечистий** [12, II, с. 121]); *місце знаходження* (**біляпичник** [11, с. 125], **похатник, хатник** [4, с. 160]; *уявна зовнішність лис, лисий*).

Назва **покутній** [4, с. 160] – 'домовий', на нашу думку, пов'язується з демонолексемою **покутники** – 'небіжчики, що по причині гріхів, яких допустилися на сім світі, не можуть на другім світі мати спокою доти, доки самі їх не заглядять або хтось із їх рідні чи знайомих, до того часу вони тиняються по сім світі і терплять та зносять різні прикрості, відповідні до величини їх злого вчинку' [5, с. 217]. Припускається спорідненість із **покуть** [11, с. 424] – 'кут, що розміщувався по діагоналі від печі на схід сонця, де збиралися душі предків', **покут** (Фасмер III 306) – 'сховище, притулок', 'куток', **покута** – 'панахида, траур', у польській **pokuta** 'каяття, покарання', близьке до українського **спокутувати гріхи**.

Лексема **дідько** (Грінченко, II, с. 389; 10, I, с. 339; 14, II, с. 300) в українській мові може також вживатися у значенні 'домашній дух, домовий', напр.: *Допомога від дідька теж неабияка: він годує і доглядає хазяйських коней, засилає сватів до дочки хазяїна, примножує його багатство* [8, с. 102], проте доміантним виявом є значення 'біс', що розвинулося після прийняття християнства, напр.: *Де дідько сяде, то як його Михайло лусне, то він зараз смолою і розіллється* [15, с. 18]; у порівн.: *Сама, як дідько на болоті* (Дрозд). Назва засвідчена в сатирично-гумористичних текстах, напр.: *Мати, побачивши хлопчика, крикнула: "Де ти, дідьку малий, був?"* (Із газети «Молодь України»). Укладачі "Етимологічного словника української мови" [II, с. 87-88] відзначають, що **дідько** – похідне від **дід** 'батько матері або батька; стара людина', псл. ***dedъ**; назва пов'язана з культом предків, покровителями домашнього вогнища.

На позначення **домовика** у говірках південно-західного наріччя вживається **джус** (варіант **джюс**) [17, с. 94] – 'чорт, нечистий, домовик', функціонує як лайливе слово.

Домашнього чорта, якого можна створити, виховати, вигодувати, в українській мові називають: **хованець** (Грінченко, IV, с. 406; Онишкевич, II, с. 342; 17, с. 173), напр.: *Німець тамтой був чоловіком із світа, знав, що другії не знали, мав цвіт папороті, знав зілле по назвиську і властивостям і вигодував, мабуть, хованця* (Гавришкевич); **годованець** (Онишкевич, I, с. 178; [17], с. 173); **вихованок** (Гнатюк, с. 103; [17], с. 173) – 'хатній чорт'; **вихованець** (Скуратівський 163) – 'дідько'; у гуцульських говірках на позначення чорта, який приносить достаток у домашньому господарстві, використовуються назви **домовий служка, домовий слуга** та лексема **домар** [17, с. 102-103] – 'дідько, домовик', 'той, хто залишається на господарстві (у відсутність інших членів родини)'. В. Гнатюк фіксує демономен **щасливець** (Гнатюк, с. 103), назва функціонує й у бойківських говірках (Онишкевич, I, с. 389).

членів родини)'. В. Гнатюк фіксує демономен **щасливець** (Гнатюк, с. 103), назва функціонує й у бойківських говірках (Онишківич, І, с. 389).

В українській мові лексема **чорнокнижник** [17, с. 183-184], крім значень 'людина, яка відвертає дощові, грозові хмари', 'нечиста сила, чорт, який керує душами, що скидають на людей град', на Західному Поліссі функціонує зі значенням: 'домовик' [2, с. 279]. Причини виникнення цього явища вбачаємо у змішуванні носіями мови демонологічних понять.

У сучасних дослідженнях на позначення домовика вживається слово **бабай** [4, с. 160], назва засвідчена й у художній літературі, напр.: *Зазвичай лякають Бабаями, Букаями, Бабою Ягою, всякою іншою нечистю* (Кокотюха). Припускаємо співвіднесеність з номеном **баба** [10, I, с. 109] – 'у тюркських народів почесна назва кожного старшого віком' та **ага** [10, I, с. 32] – 'старший брат, старший начальник'. Можна припустити, що під час татаро-монгольської навали так лякали малих дітей.

У сучасній мові нечистого мешканця дому (**домовика**) називають **барабашкою**. Назва нова, не зафіксована словниками, проте активно вживається в мовленні, напр.: *Чорти, русалки, усілякі там "барабашки" витанцювовували на сцені суспільного життя* (Дрозд). Походить від дієслова **барабанити**. Фіксуємо також вживання в цьому значенні слова іншомовного походження **полтергейст**, який можна кваліфікувати як синонім до лексеми **домовик**, напр.: *...протягом чотирьох місяців 1994 року демонстрував свою потужність полтергейст в місті Кременне на Луганщині. Не усвідомлюючи фізичної природи цього явища, місцевий священик зробив свою спробу ...вигнання нечистої сили...Кілька ще більш наївних "екстрасенсів" пробували вступити в контакт з домовиком...* (Із журналу «Наука і фантастика»).

Висновки. Аналіз мовного матеріалу показав, що номени хатніх демонів містять у своїй семній структурі два полярні компоненти – „охоронець оселі”/ „нечиста сила, чорт”. Такий вияв складу лексичного значення назв спричинений відображенням у ньому елементів різних картин світу: язичницької, що характеризується шанобливим ставленням до духів природи, та християнської з їх різко негативною оцінкою. Розвиток значень йшов від духу будівель (епоха язичництва) до чорта (прийняття християнства). На сьогодні спостерігаємо змішування понять „домашній чорт” і „покровитель та охоронець родини” носіями мови, з експліцитним домінуванням першого.

За походженням, назви духів оселі пов'язуються із культом предків (**дід, дідько, домовий, покутній** тощо), що засвідчує хтонічне походження хатніх демонів. Цей факт підтверджує думку етнолінгвістів (Д. Зеленіна, М. Толстого) про те, що генетичне коріння більшості персонажів нечистої сили сягає мерців.

Евфемістичні назви демонів оселі утворилися, ймовірно, після прийняття християнства і позначають переважно хатнього чорта. Лексико-семантичні трансформації аналізованої групи слів зумовлені екстралінгвальними чинниками (переоцінка носіями мови назв за полярністю добро/зло у зв'язку з прийняттям християнства, а також оберегові заборони на вживання демономенів).

Список літератури

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Т. 1-2. – Луцьк: Вежа, 2000.
2. Виноградова Л. Народная демонология и мифоритуальная традиция славян. – М.: Индрик, 2000. – 431 с.
3. Виноградова Л. Славянская народная демонология, проблемы сравнительного изучения. – <http://www.ruthenia.ru/folklore/vinogradova1.htm>.

6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. Видання друге – К.: АТ “Обереги”, 1994. – 424 с.
7. Етимологічний словник української мови/ За ред. О.С.Мельничука: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1982-1989. – Т.1-3.
8. Ковальчук О.В. Українське народознавство. – К.: Наук. думка, 1994. – 120 с.
9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (Ескіз української міфології). – К.: Обереги, 1993. – 85 с.
10. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови/ За ред. Ю.Мулика-Луцика. Накладом товариства “Волинь”. – Т. 1-4. – Вінніпег, Канада, 1979-1999.
11. Скурятівський В. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
12. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти т./ Под ред. Н. Толстого. – М., 1995. – Т.1; 1999. – Т.2; 2004. – Т.3.
13. Словарь української мови: В 4 т./ Збір. ред журн. “Києв. старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1907-1909.
14. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т 1 - І1.
15. Українські міфи, демонологія, легенди/ Упоряд. М.К.Дмитренко. – К.: Муз. Україна, 1992. – 144 с.
16. Українська минувщина: Ілюстрований етнографічний довідник/ А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюр, Т.В.Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.
17. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – 216 с.
18. Чубинський П. Мудрість віків/ Українознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн., кн.І. – К.: Мистецтво, 1995. – 224 с.

Тяпкина Н. И. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НОМИНАЦИЙ ДОМАШНИХ ДЕМОНОВ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье «Лексико-семантическая характеристика и функциональные особенности номинаций домашних демонов в украинском языковом пространстве» описано корпус названий демонов, которые локализируются в человеческом жилище. В работе определяются особенности функционирования анализируемых слов в контексте современного культурного дискурса.

Ключевые слова: демономен, лексико-семантическая группа, доминанта группы, эвфемизм, языковая картина мира

Tyapkina N. I. LEXICO-SEMANTIC CHARACTER AND FUNCTIONAL FEATURES OF NOMINATIONS OF HOME DEMONS IN UKRAINIAN LINGUISTIC SPACE

In the article «Lexico-semantic character and functional features of nominations of home demons in Ukrainian linguistic space» the frame of the names of demons which are localized in the human dwelling is outlined. In the work the features of functioning of nominations of home demons are determined in the context of the modern language discourse

Key words: the demonoman, a groups, the group dominante, evphemism, language world pictur

Поступила до редакції 30.03.2007 р.